

# Focus op handschriftonderwijs/schrijven met de hand

Het onderwijs in het schrijven met de hand

Stand van zaken en suggesties voor kwaliteitsverbetering

Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift



## Inhoud

I. Voorwoord	2
II. Kwaliteit van het handschriftonderwijs	4
III. Handschriftonderwijs beoordelen	7
IV. Handschriftonderwijs verbeteren en versterken	7
V. Meer informatie	10
VI. Literatuur	11

## Bijlagen

1. Geraadpleegde handschriftdeskundigen	12
2. Kwaliteitsscan handschriftonderwijs	12
3. Beter handschrift ... de leerkracht doet ertoe!	15
4. Concretisering kerndoelen per leerjaar	17
5. Deelaspecten van leerdoelen	18

Colofon

### Publicatie

Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift

Website: [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl)

E-mail: [platformhso@home.nl](mailto:platformhso@home.nl)

### Uitgave

Te downloaden via de website van Platform Handschriftontwikkeling (gratis)

Nieuwleusen/Zevenaar, augustus 2013

## I. Voorwoord

### *Kwaliteit van het handschriftonderwijs*

Het Platform Handschriftontwikkeling en de Werkgroep Kinderhandschrift hebben zich verdiept in de kwaliteit van het handschriftonderwijs. Er is gebruik gemaakt van onderzoek als literatuur uit eigen land en daarbuiten, maar ook van eigen ervaring en studie. Belangrijke bronnen zijn onder meer geweest:

- Balans van handschriftkwaliteit in het primair onderwijs (PPON, 2003 en 2012)
- Evidence Statement Motorische schrijfproblemen bij kinderen (KNGF, 2011)
- Eigen onderzoek (Cito-cohort/2010, Puberteitsonderzoek/2010)
- Van pen naar toets. Kan het toetsenbord de pen vervangen? J. Riepstra, 2012

Sinds de Wet op het basisonderwijs (1986) is handschriftonderwijs geen zelfstandig vak meer, maar een aspect, domein, van het leer- en vormingsgebied Nederlandse taal, onder de noemer “schriftelijke uitdrukingsvaardigheid”.

Door de jaren heen wordt er minder aandacht en tijd gegeven aan deze basisvaardigheid. In de schoolpraktijk betekent dit onder meer, dat het aanleerproces minder zorgvuldig gebeurt – de uitleg, oefening, herhaling, evaluatie schieten niet zelden tekort. Met als resultaat, dat een geautomatiseerd vlot en vloeiend handschrift moeilijker tot stand komt. Ook in de verdere schooljaren krijgt het schrijfonderwijs steeds minder aandacht en tijd. Op termijn leidt dit tot kwaliteitsverlies van het handschrift, dat zich in het voortgezet onderwijs en bij eindexamens wrekt.

Daar komt bij het toenemende gebruik van computer, laptop, en vooral i-pad in school en bij het huiswerk.

De vaardigheid en de kwaliteit van het schrijven met de hand – zo belangrijk bij het maken van o.a. notities, schriftelijke overhoringen, toetsen, opstellen – laat steeds meer te wensen over. Ook al weten we dat handschrift een belangrijke functie vervult bij “schrijvend leren” (aldus het Voorwoord van de brochure “Focus op schrijven”, over stelonderwijs, die door de Inspectie van het Onderwijs in 2012 is uitgebracht en aan alle basisscholen is gestuurd).

In 2018 komt er een lerarenregister. Dan zal ontwikkelen, bijscholen, professionaliseren verplicht worden.

Als Platform en Werkgroep brengen wij het belang van handschriftonderwijs naar voren, om te pleiten voor behoud van dit wezenlijke, menselijke uitdrukings- en communicatiemiddel. Zie [www.handschriftontwikkeling.nl/artikelen](http://www.handschriftontwikkeling.nl/artikelen): DAAROM nog leren schrijven met de hand! Daar is ook de bijdrage van ontwikkelingspsycholoog dr. Ewald Vervaeke over schrijfonderwijs aan basisschoolkinderen te vinden, waarin hij vijf voordelen van schrijven met de hand nader toelicht.

### *Goed leren schrijven met de hand*

Het leren van een duidelijk leesbaar, vlot geschreven en goed verbonden rechtshellend handschrift is belangrijk.

Om dit doel te bereiken zijn **kerndoelen** vastgesteld, die “een beschrijving van kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en vaardigheden” geven, aldus de wet op het primair onderwijs/WPO van 1998. Voor de school geldt de eis dat zij tenminste de kerndoelen bij haar activiteiten hanteert, als aan het eind van de basisschool te bereiken doelstellingen. Ze maken deel uit van de ‘kwaliteitsbewaking’ van het onderwijs. De volgende gegevens zijn ontleend aan het katern “Nederlandse taal – Handreiking bij de kerndoelen basisonderwijs” van R. Beernink.

Voor het domein Schrijven (handschriftontwikkeling) worden drie kerndoelen\* geformuleerd:

- Kerdoel 7: De leerlingen weten, dat er geschreven wordt met het oog op verschillende doelen.
- Kerdoel 8: De leerlingen kunnen:
- een brief schrijven volgens algemeen geldende conventies;
  - schrijven toepassen als middel om gedachten, ervaringen, gevoelens en bedoelingen voor henzelf te ordenen.
- Kerdoel 9: De leerlingen kunnen de vormgeving en de presentatie van hun teksten verzorgen door aandacht te besteden aan spelling, de leesbaarheid van hun handschrift, zinsbouw, bladspiegel, beeldende elementen en kleur.

\*Voor de concretisering van de kerndoelen per leerjaar verwijzen we naar Bijlage 4.

**Referentieniveaus** voor schrijfvaardigheid, zoals voor taal en rekenen zijn geformuleerd, kunnen richtinggevend zijn om de schrijfvaardigheid bij leerlingen te bereiken. Ze bieden scholen tussentijdse ijkpunten (i.p.v. kerndoelen aan het eind van de basisschooltijd) om na te gaan of hun leerdoelen ook gerealiseerd zijn.

In de “Proeve van een leerplan schrijven/handschriftontwikkeling op de Pabo” bespreekt M. Lindeman 25 leerdoelen. In Bijlage 5 worden ze vermeld.

Om in de samenleving te kunnen functioneren moeten leerlingen zich vlot en duidelijk kunnen uitdrukken in hun handschrift. Dit vraagt om beheersing van verschillende deelvaardigheden, zoals schrijfhouding, schrijfgereedschap, penvoering, vormgeving, tempo. Schrijven met de hand moet geautomatiseerd zijn alvorens het zijn dienende functie kan vervullen. Eerst moet de techniek als doel worden aangeleerd, daarna als middel ingezet worden, met als doel het zich schriftelijk kunnen uiten.

Na het beheersen van de techniek zijn alle drie functies bij schrijven met de hand van belang:

1. *Communicatieve functie*: leesbaar schrijven bij het corresponderen, formulieren invullen, verslag schrijven;
2. *expressieve functie*: eigen ideeën en gevoelens op persoonlijke wijze in vormgeven in het handschrift, als verwerking en als uitlaatklep;
3. *verwerkende functie*: nieuwe kennis beter in zich opnemen en verwerken door de activiteit van het schrijven met de hand, ook ‘schrijvend leren’ of ‘schrijven om te leren’ genoemd. (A. van Gelderen noemt dit ‘conceptualisatie’ in “Leerstoflijnen Schrijven beschreven”, 2010)

### ***Handschriftonderwijs***

Schrijven met de hand is een complex proces, en het onderwijs daarin is niet eenvoudig. Leerkrachten geven handschriftonderwijs vaak naar hun beste weten, maar zijn weinig kritisch op het gebied van lesgeven, kennis van didactiek en evalueren van uitgevoerde handschrifttaken. Onze ervaring is, dat de teugels te vroeg worden gevierd bij handschriftonderwijs. De schrijfvaardigheid is dan nog onvoldoende geautomatiseerd. Bovendien krijgt het schrijven met de hand daarna onvoldoende en weinig regelmatig aandacht en oefening.

Op het terrein van ontwikkelingen in dit domein vindt er weinig professionalisering plaats. Ook zijn er ternauwernood bijscholingsmogelijkheden voor deskundigheidsbevordering.

### ***Over deze brochure***

Deze brochure bevat, zoals gezegd, de resultaten van wat literatuur, onderzoek en ervaring op het gebied van handschriftonderwijs ons hebben opgeleverd.

Er worden suggesties gegeven, waarmee een basisschool zelf de kwaliteit van het handschriftonderwijs niet alleen in kaart kan brengen, maar ook kan verbeteren. Platform en Werkgroep hebben hiervoor een aantal handschriftdeskundigen (bijlage 1) geraadpleegd. Zij kregen de vraag voorgelegd wat volgens hen de voornaamste knelpunten bij het handschriftonderwijs zijn en hoe deze zijn te verbeteren.

De scholen zijn vanzelfsprekend vrij in de keuze die zij maken om het handschriftonderwijs te optimaliseren. De suggesties in deze brochure bieden er hopelijk haalbare handreikingen voor. Het invoeren van de eerder genoemde ‘referentieniveaus’ kan een goede aanleiding zijn om het handschriftonderwijs een nieuwe impuls te geven.

Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift  
Nieuwleusen/Zevenaar, augustus 2013

## **II. Kwaliteit van het handschriftonderwijs**

### ***Onderzoeksopzet***

Leren schrijven met de hand, handschrift dus, is een belangrijk onderdeel van taalonderwijs. Het Platform en de Werkgroep hebben gekeken hoe onderwijs wordt gegeven in het aanleren van handschrift. Er is gebruikgemaakt van onderzoek, literatuur, en eigen ervaring. (Zie VI. Literatuur)

Met behulp van een waarderingskader wordt de kwaliteit van handschriftonderwijs in kaart gebracht. Dit waarderingskader omvat vijf kwaliteitsaspecten:

1. Leerstofaanbod;
2. tijd;
3. pedagogisch-didactisch handelen;
4. afstemming;
5. kwaliteitszorg.

### ***1. Leerstofaanbod***

Een methode bestaat in principe uit een leerlijn waarin de doelen zijn uitgewerkt in concrete lessen, een handleiding, leerlingenmaterialen zoals een werk- en een leerboek. Ook wordt er wel gebruik gemaakt van bijbehorende computerprogramma's of internettoepassingen.

Voor zover ons bekend bezitten alle basisscholen tenminste één schrijfmethode om het handschrift voor te bereiden (groep 1, 2), aan te leren (groep 3, 4), en te onderhouden (groep 5 t/m 8). De inhoud dekt de kerndoelen. In de schrijfmethoden vertonen de leerdoelen, van begin tot aan einde van de basisschool, een duidelijke opbouw. Dat wil echter niet zeggen, dat zij op de aangegeven wijze en in de vermelde regelmaat worden toegepast. Goede afspraken over een doorgaande lijn, aandacht voor schrijfhouding en penvoering, gebruik van schrijfgereedschap, wijze van verbeteren, afwijken van aangeleerde schrijfwijze, laten nogal eens te wensen over.

### ***2. Tijd***

Graham (2009/2000) adviseert: Effectief schrijfonderwijs vergt geen grote investering van de schooltijd. Tijdens de kleuterjaren en in groep 3-5, zou in korte sessies meermalen per week, of zelfs dagelijks, aan de verwerving ervan gewijd moeten worden, met 50-100 minuten per week.

Vanaf groep 6 wordt er volgens ons te weinig aandacht en tijd gereserveerd voor handschriftonderwijs, handschriftopvoeding en handschriftvorming. Echte schrijflessen vinden dan niet meer regelmatig plaats. Bij andere, toegepaste schrijfactiviteiten wordt onvoldoende gelet op de handschriftkwaliteit.

### ***3. Pedagogisch-didactisch handelen***

De indruk bij klassenobservaties is dat leerkrachten, als zij volgens de schrijfmethode te werk gaan, weinig inzicht hebben in de didactiek en de pedagogiek van het vakgebied. Niet zelden wordt bij de frontale uitleg eerst van technologie gebruik gemaakt, waarna nog eens mondelinge toelichting wordt gegeven. Met als gevolg dat er weinig tijd overblijft om te oefenen.

Het geven van groepsgewijze of individuele feedback schiet te kort, evenals extra aandacht voor de zwakkere schrijvers.

#### **4. Afstemming**

Het volgen van de voortgang van handschriftontwikkeling heeft geringe prioriteit. Ofschoon het werken met de schrijfmethode een dergelijke systematiek vergemakkelijkt, wordt hier in de praktijk weinig mee gedaan. Zo is er vaak ook een gebrek aan variatie en het inspelen op de actualiteit in de groep. Het volgen van de voortgang en het analyseren van de vorderingen, verdienen (veel) meer aandacht.

#### **5. Kwaliteitszorg**

Het handschriftonderwijs maakt nog amper deel uit van de kwaliteitszorg van basisscholen. Heel weinig scholen bepalen periodiek of het handschriftonderwijs en de resultaten daarvan voldoen aan hun kwaliteitseisen (PPON noemt bij de handschriftkwaliteit 'leesbaarheid' en 'verzorging', terwijl als 'technische handschriftkenmerken' zijn onderzocht: schriftgrootte, regelvoering, letter- en woordafstand, letterverhoudingen, letterverbondenheid, hellingshoek). De screeningslijst van de Stichting voor Schrijfpedagogische Hulp (SPH) en van Novoskript bieden bijvoorbeeld een leerlingvolgsysteem. Zonder een dergelijk hulpmiddel wordt een belangrijke kans gemist om de deskundigheid van leerkrachten op het gebied van handschriftonderwijs te bevorderen.

In dit verband wijzen wij op de beknopte beoordelingsmethode (BHK), die Hamstra-Bletz in navolging van de Ajuriaguerra ontwikkelde.

#### **Niveau van handschriftvaardigheid**

Moderne schrijfmethoden kennen gewoonlijk na elk schrijfschrift een toets en een observatieblad. Als niet aan de eisen daarvan voldaan wordt, zijn er remediërende oefeningen. Niet bekend is in hoeverre leerkrachten hiervan consequent gebruikmaken.

In het PPON-rapport "Balans van de handschriftkwaliteit 2" zijn voor leerjaar 5 en 8, telkens 5 niveaus onderscheiden, waarbij de 'globale kwaliteit' van respectievelijk 'verzorging' en 'leesbaarheid' het beoordelingscriterium was. Er is beoordeeld op grond van deze vijf criteria:

1. (zeer) slecht verzorgd c.q. leesbaar,
2. onvoldoende verzorgd c.q. leesbaar,
3. matig verzorgd c.q. leesbaar,
4. voldoende verzorgd c.q. leesbaar,
5. (zeer) goed verzorgd c.q. leesbaar.

De grootte van het handschrift hangt af van het ontwikkelingsniveau van de leerling. Een wisselende grootte is van invloed op de verzorging en de leesbaarheid.

Naast verzorging en leesbaarheid vraagt, met name in de hogere leerjaren, het schrijftempo de nodige aandacht. Om de snelheid op te voeren is regelmatig en veel oefenen noodzakelijk.

(Zie VI. Literatuur)

#### **Verbeterpunten**

Procesgerichte didactiek, waarbij eenduidige instructie en feedback wezenlijke onderdelen zijn, zijn bij het handschriftonderwijs geen gemeengoed.

Waarom wordt iets aangeboden en wat doet dit naar de leerling toe? Bijscholing van de leerkracht is geen overbodige luxe.

#### **Rol van de leerkracht**

De vermoedelijk te uitvoerige lesbeschrijvingen kosten leerkrachten relatief veel tijd om zich voor te bereiden. Dit kan bovendien leiden tot een uitvoerige instructie. Daardoor blijft weinig oefentijd voor de leerlingen over, met een geringe vaardigheidstraining als gevolg.

Het verwerven van handschrift is een complex proces. Dat geldt net zo goed voor het geven van handschriftonderwijs. Zij slagen er, een uitzondering daargelaten, niet in de lessen af te stemmen op verschillen tussen de leerlingen. Zij zouden over instrumenten moeten kunnen beschikken om de ontwikkeling van de handschriftvaardigheid van leerlingen, in relatie tot tussendoelen, te volgen. Dit is een voorwaarde voor afstemming. Het vraagt van leerkrachten, dat zij hun kennis over leerlijnen uitbreiden. De motivatie van de leerkracht is cruciaal en hoe hij dit op de leerlingen overbrengt. De deskundigheidsbevordering van leraren op dit gebied verdient een extra impuls.

We wijzen op de “Checklist hoe het handschrift verbeteren?” van Graham (zie VI. Literatuur).

### **Evaluatie**

Handschrift krijgt, zoals eerder opgemerkt, binnen de kwaliteitszorg van basisscholen onvoldoende aandacht en tijd.

Dit is hoogstwaarschijnlijk een indicatie van het belang dat aan dit aspect van Nederlandse taal wordt toegekend.

Om de kwaliteit van het handschriftonderwijs te evalueren, maken scholen geen gebruik van toetsgegevens uit hun leerlingvolgsysteem. Wil men echter verbeterpunten opsporen, dan zal de kwaliteit van schrijfleerproces geëvalueerd moeten worden. Later in deze brochure is een voorbeeld opgenomen van een werkwijze om een dergelijke evaluatie te realiseren.

### **Samenvatting**

Op het gebied van leerstofaanbod (zie 1) is er nog veel winst te behalen.

Wat tijdsinvestering betreft (zie 2) schiet het aanvankelijk en voortgezet handschriftonderwijs tekort.

Het didactisch handelen (zie 3), bij zowel instructie als feedback, is onvoldoende.

De afstemming (zie 4), die een brug wil slaan tussen analyse van vorderingen en voortgang, verdient veel meer aandacht.

Van kwaliteitszorg (zie 5), waarbij regelmatig het handschriftniveau beoordeeld wordt, is nauwelijks sprake.

## **III. Handschriftonderwijs beoordelen**

Hoe kan een basisschool de kwaliteit van het handschriftonderwijs beoordelen, onderhouden en verbeteren?

Deze dient te beginnen met een evaluatie van het huidige onderwijs op dit gebied. Alleen zó kan een schoolteam aan de weet komen of en wat er verbeterd kan worden.

Doorgaans vindt een evaluatie van het onderwijs op twee manieren plaats:

1. analyseren van resultaten;
2. in kaart brengen van de kwaliteit van het onderwijsleerproces.

### **1. Analyseren van resultaten**

#### *Toetsen*

Een school kan gebruikmaken van de criteria, die in de handleiding van de vigerende methode per leerjaar vermeld staan. Deze criteria kunnen als norm voor de voortgang dienen, zo lang er genormeerde voortgangstoetsen beschikbaar zijn. Met behulp hiervan worden trendanalyses op groeps- en schoolniveau mogelijk. Zo'n analyse geeft aan wat op dat moment bij veel leerlingen opvalt, om nadere en concrete aandacht vraagt.

### ***Observatie-instrumenten***

Het schoolteam kan, op grond van de methode, een observatie-instrument en registratie voor het schrijven met de hand gebruiken. De uitkomsten ervan kunnen dan worden besproken. Het is ook mogelijk elders een observatie-instrument op te sporen, of er zelf een te ontwikkelen. Het Platform Handschriftontwikkeling is, desgevraagd, bereid mee te denken.

### ***Portfolio's***

Een andere mogelijkheid is het aanleggen van een portfolio met handschriftproducten en deze voor reflectie te gebruiken: Schrijven de leerlingen zo, dat hun handschrift aan het gestelde criterium of criteria voldoet?

Portfolio's hebben als voordeel, dat de ontwikkeling van het handschrift over een langere tijd zichtbaar wordt.

Het is ook mogelijk om elke leerling regelmatig in een eigen dagboek(je) te laten schrijven, telkens met vermelding van de datum.

### ***Referentieniveaus***

De referentieniveaus (zie p. 2) zijn als richtlijn te gebruiken voor het analyseren van de handschriftresultaten. De school kan deze uitwerking gebruiken om een beeld te krijgen van het niveau van de handschriftvaardigheid van de leerlingen gedurende de schoolperiode. Een enkel voorbeeld. Oudste kleuters moeten punten vloeiend met elkaar kunnen verbinden, leerlingen van groep 4 moeten de hoofdletters beheersen.

## **2. In kaart brengen van de kwaliteit van het onderwijsleerproces**

Een school kan het handschriftonderwijs ook evalueren door het onderwijsleerproces onder de loep te nemen. Het gaat daarbij om de vraag wat sterke en zwakke punten van het handschriftonderwijs zijn. Dit is mogelijk met de kwaliteitsscan die hiervoor is samengesteld (bijlage 2). Deze scan is gebaseerd op indicatoren, die zijn aangereikt door de geraadpleegde handschriftdeskundigen. Scholen kunnen hierin naar eigen inzicht indicatoren weglaten dan wel eigen indicatoren toevoegen.

De uitkomst van de kwaliteitsscan laat zien welke onderdelen van het handschriftonderwijs aangepakt kunnen worden en welke onderdelen beter gegarandeerd kunnen worden. Dit geldt zeker als de kwaliteit van het handschrift van leerlingen tegenvalt, of als zij niet gemotiveerd zijn om met de hand te schrijven. Ook de aansluiting tussen onder-, midden- en bovenbouw wordt op deze manier duidelijk.

## **IV. Handschriftonderwijs verbeteren en versterken**

Is de kwaliteit van het handschriftonderwijs eenmaal duidelijk, dan is het tijd voor de volgende stap: de kwaliteit ervan verbeteren en/of versterken.

Dit is op meerdere manieren mogelijk:

1. Aandacht besteden aan de invoering van een nieuwe handschriftmethode;
2. de deskundigheid van de leerkrachten bevorderen;
3. handschrift ook bij andere vakken toepassen;
4. de schrijflessen vanuit het perspectief van de leerling verbeteren.

### **1. Een handschriftmethode goed invoeren en gebruiken**

Schrijven met de hand, het begeleiden van het handschriftproces en het onderwijzen ervan, zijn complex. Vrijwel elke basisschool gebruikt voor het handschriftonderwijs een methode.

Een zorgvuldige implementatie van een handschriftmethode is noodzakelijk om optimaal te kunnen profiteren van de mogelijkheden die de methode biedt.

Deze vragen kunnen helpen bij de implementatie:

- \* Zijn de leerdoelen voor de verschillende leerjaren duidelijk?
- \* Zijn de lesdoelen duidelijk?
- \* Welke didactische aanpakken moeten de leraren in praktijk brengen om de lesdoelen te realiseren?
- \* Hoe wordt de voortgang van de leerlingen gevolgd?
- \* Hoeveel tijd is er voor schrijven met de hand nodig?
- \* Hoe geven de leerkrachten de leerlingen ondersteuning tijdens het schrijven met de hand?
- \* Wat voor type feedback geven de leerkrachten de leerlingen als zij met de hand schrijven en als dit wordt besproken?
- \* Welke ondersteuning hebben de leerkrachten nodig om het gewenste handelingsrepertoire in praktijk te kunnen brengen?
- \* Past de huidige methode nog bij ons, en zijn onder-, midden- en bovenbouw op elkaar afgestemd?

Onderwijsbegeleidingsdiensten beschikken over handschriftdeskundigen, die een school kunnen helpen bij een zorgvuldige en planmatige invoering van de handschriftmethode.

Op de website van ons Platform ([www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl)) staat een praktisch stappenplan.

Vanzelfsprekend moet een school zich altijd kunnen verantwoorden als ze ingrijpende veranderingen doorvoert in het aanbod van de methode, ander schrijfgereedschap, zoals vulpen of stabilo.

## **2. Deskundigheid van leerkrachten vergroten**

Niet alle lessen over schrijven met de hand zijn motiverend, even goed, uitgebreid, voldoende uitgewerkt. Ze slaan verschillend bij leerlingen aan. Voor succesvol handschriftonderwijs is de wijze waarop leerkrachten een methode gebruiken heel belangrijk – de vakdidactische kwaliteiten van de leerkracht maken het verschil. Verbeteringen zijn mogelijk op het gebied van de didactiek en de afstemming, wat ook tot betere handschriftresultaten zal leiden.

Er is vooral in het buitenland onderzoek gedaan naar ‘wat werkt’ bij handschriftonderwijs in de basisschool. Enkele deskundigen op dit gebied zijn Graham, Berninger, Feder, Karlsdottir, Longcamp, Smits-Engelsman. (Zie ook Literatuur (VI) en bronvermelding bij bijlage 3.)

Samenvattend kan worden gesteld dat de volgende activiteiten bijdragen aan betere handschriftproducten van de leerlingen:

- \* Bij het begin van het handschriftproces geeft de leerkracht, zo mogelijk in overleg met de leerlingen, duidelijk de opdracht aan, zodat de leerlingen weten waar zij op moeten letten. Hier is te denken aan bijvoorbeeld een speciale lettervorm, neerhalen in dezelfde richting, op de grondlijn schrijven, hoofdletters op de juiste plaats.
- \* Er zijn duidelijke en concreet omschreven handschriftdoelen, zodat de leerlingen precies weten waar zij hun aandacht op moeten richten.
- \* De leerkracht geeft inhoudelijke ondersteuning tijdens het handschriftproces; gaat na of de leerling aandacht geeft aan datgene waarop gelet moet worden.
- \* Tijdens het schrijven met de hand herlezen de leerlingen regelmatig wat zij zelf en anderen hebben geschreven.
- \* De leerlingen krijgen, indien nodig, instructie over de aanpak van hun handschrifttaak.
- \* De leerkracht geeft gerichte en opbouwende feedback op het geschrevene, nadat hij eerst de leerling om eigen feedback heeft gevraagd.



Het is dus zinvol om te investeren in deskundigheidsbevordering van leerkrachten, die gericht is op deze activiteiten. Zie bij V voor meer informatie.

### **3. Kansen benutten: schrijven met de hand bij andere vakken**

Scholen trekken relatief weinig tijd uit voor handschrift. Door het schrijven met de hand een duidelijke plaats bij andere vakken te geven, kan de schrijftijd substantieel worden uitgebreid.

#### ***Bij verschillende vakken aandacht voor het handschrift***

Bij veel leergebieden, zoals taal, rekenen, zaakvakken, ligt het voor de hand om aandacht te schenken aan de kwaliteit van het handschrift. Het is van belang steeds duidelijk af te spreken op welk aspect zal worden gelet en waar bij de nabespreking op zal worden teruggekomen.

#### ***Schrijfdidactiek toepassen***

Het is voor een leerkracht belangrijk een verbinding te leggen tussen wat bij het handschrift-onderwijs is aangeleerd en de toepassing ervan bij andere handschriftactiviteiten. De leerkracht dient er door gerichte aanwijzingen voor te zorgen, dat de didactiek van de schrijfles wordt toegepast bij andere activiteiten. Zo wordt het verworven modelschrift eerder deel van het eigen handschrift van de leerlingen en zien leerkracht en leerling er het resultaat van.

#### ***Kennisontwikkeling stimuleren***

Aandacht voor verzorgd handschrift draagt bij tot meer concentratie tijdens het schrijfproces zelf. De innerlijke focus richt zich zodoende intenser op de inhoud en stimuleert het ontstaan van nieuwe gedachten en inzichten. Het gevolg is verbetering van de werking van de hersens en beter leren.

### **4. Perspectief van de leerling**

Uit ervaring is ons bekend dat leerlingen, zeker degenen die er geen fraai handschrift op na houden, schrijven met de hand een tijdrovende en weinig motiverende bezigheid vinden. Het samen met de leerlingen zoeken naar het aantrekkelijker maken van zo'n activiteit kan hun interesse bij de taak vergroten.

#### ***Plan voldoende tijd***

Er is tijd nodig om een opdracht, waarbij met de hand geschreven moet worden, zorgvuldig uit te voeren. Het is goed te bedenken, dat het om meerdere activiteiten tegelijk gaat: lezen en begrijpen van de vraag, bedenken van het antwoord, vlot en netjes op papier zetten. Daar is voldoende tijd voor nodig. Zo is in de onderbouw veel tijd nodig voor motorisch, tweezijdig spel, maar ook om te herhalen, te oefenen.

#### ***Weet waar je op moet letten***

Vanzelfsprekend dient de opdracht duidelijk te zijn waarover met de hand geschreven moet worden. Dit geldt net zo voor de bijkomende, specifieke opdracht in verband met de handschriftkwaliteit. Het verdient aanbeveling deze goed te communiceren, eventueel door enkele leerlingen te laten herhalen, zo nodig op het bord (welk type bord ook) te schrijven. Het kan wenselijk zijn om daar een voorbeeld bij te schrijven.

#### ***'Echte' opdrachten werken stimulerend***

Om het schrijven met de hand, zowel bij het handschriftonderwijs als bij andere activiteiten, voor de leerlingen interessant te maken, is hun betrokkenheid zeer belangrijk. Ga bij een opdracht na hoe deze kan motiveren. Ga na of zij zelf een 'spannende' invulling weten. Evalueer de uitwerking ervan en baseer daar zo mogelijk een volgende opdracht op. Laat een geslaagde uitvoering zien en vraag waarom die zo goed gelukt is. Komt deze prestatie in aanmerking om

op het expositiebord, in de schoolkrant, op de website van de klas of school te worden opgenomen?

### ***Niet teveel tegelijk***

Opdrachten, waarbij met de hand geschreven moet worden, gaan steeds uit van ‘multitasking’. Er worden meerdere taken tegelijkertijd verricht, zoals eerder vermeld. Als er een bijkomende opdracht voor het schrijven met de hand wordt gegeven, dient hij beperkt van omvang te zijn. Bijvoorbeeld: Let goed op het verbinden van de letters, of schrijf steeds in dezelfde richting, rechtop of rechtshellend. In de bovenbouw kan wekelijks een gezamenlijk aandachtspunt voor het handschrift effectief zijn.

### ***Hulp bij het schrijven met de hand***

Leerlingen die moeite hebben om, ondanks de duidelijke opdracht bij schrijven met de hand, daaraan te voldoen, hebben extra hulp nodig. De leerkracht kan, bij voorkeur bij het rondgaan tijdens de uitvoering, passende aanwijzingen geven, eventueel het voorbeeld voorschrijven. Het is ook mogelijk, dat leerlingen elkaar tot hulp zijn en toezien tijdens het schrijfproces. Het is belangrijk om de oorzaak te achterhalen en eventueel gericht bijles te geven.

### ***Handschrift bespreken en feedback geven***

Bij het schrijven met de hand is de lezer niet direct aanwezig, eventuele communicatie vindt naderhand plaats. Verbetering van het product is echter wel snel en ter zake mogelijk, zoals hierboven gesteld. Zowel de leerkracht als de medeleerlingen kunnen tijdens de uitvoering aanwijzingen geven.

Ook na afloop kan feedback over het afgesproken aandachtspunt met een enkele leerling, of met de hele groep, de kwaliteit van het handschrift positief beïnvloeden.

De feedback moet concreet zijn, anders hebben de leerlingen er weinig aan. Met dóórvragen is het beter mogelijk om “to the point” te blijven. Ga als het even kan uit van wat al wel lukt!

## **V. Meer informatie**

### **Instellingen**

Om het handschriftonderwijs te verbeteren kan een basisschool een beroep doen op een aantal instellingen of organisaties:

- \* Stichting Schrijfpedagogische Hulp (SPH) – [www.schrijfpedagogischehulp.nl](http://www.schrijfpedagogischehulp.nl)
- \* Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift (PHO/WKh) – [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl)
- \* Vereniging voor Leraren Schoonschrijven en Machineschrijven (VLSM) – [www.schrijvenvlsm.nl](http://www.schrijvenvlsm.nl)
- \* Stichting Schriftontwikkeling – [www.schriftontwikkeling.nl](http://www.schriftontwikkeling.nl)
- \* Schoolbegeleidingsdiensten
- \* Landelijke pedagogische centra (APS/KPC/CPS) – [www.taalunieversum.org/onderwijs/termen/term/204](http://www.taalunieversum.org/onderwijs/termen/term/204)
- \* Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (SLO) – [www.slo.nl](http://www.slo.nl)
- \* Stichting Histos/Dr. Ewald Vervaet – [www.stichtinghistos.nl](http://www.stichtinghistos.nl)

Zij kunnen een school verder helpen bij het verbeteren van haar handschriftonderwijs. Ook kunnen zij ervoor zorgen, dat de beschikbare kennis over effectief handschriftonderwijs toegankelijk wordt gemaakt.

## **Ontwikkelingen**

Verskillende instellingen en netwerken zijn bezig met het onderzoeken en het verbeteren van het handschriftonderwijs.

### *Citogroep - Instituut voor Toetsontwikkeling*

In het kader van de Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON) wordt regelmatig onderzoek gedaan.

In 2003 is het rapport “Balans van handschriftkwaliteit in het primair onderwijs” verschenen. In maart 2013 is het vervolgonderzoek “Balans van de handschriftkwaliteit in het basis- en speciaal basisonderwijs 2” gepubliceerd.

### *Projectgroep ‘Kinderen met schrijfproblemen’*

De projectgroep heeft in 2010 de publicatie “KNGF Evidence Statement Motorische schrijfproblemen bij kinderen” uitgebracht, te downloaden via [www.kngf.nl](http://www.kngf.nl) (evidence statement)

Overvelde, A. (2013). Which practice makes perfect? Experimental studies on the acquisition of movement sequences to identify the best learning condition in good and poor writers (proefschrift)

Platform Handschriftontwikkeling – zie [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl); zie onder Artikelen

Rubriek Pleidooi voor schrijven:

- Argumenten vóór schrijven
- DAAROM nog leren schrijven met de hand, Aartje Schoemaker

Rubriek Schrijfmethoden:

- Leesletterschrift versus schrijffletterschrift
- Pleidooi voor verbonden rechtshellend handschrift

Rubriek Schrijven versus computer:

- Waarom kan en mag typen schrijven niet vervangen?

Rubriek Diversen:

- Samenvatting PPON-rapport
- Schema “Schrijfbeleid”
- Schrijfbeleid op De Vuurvogel

Hamerling, B. & Kooijman, E.(2011). Kennisbasis handschrift - [www.schrijvenvnlsm.nl/kennisbasis](http://www.schrijvenvnlsm.nl/kennisbasis)

Hagen, A. van (2013). Leren schrijven in school. Leren schrijven van letters, woorden en zinnen in basisscholen – [www.handschriftontwikkeling.nl/Artikelen](http://www.handschriftontwikkeling.nl/Artikelen)

### *Overig*

Bij masterstudies worden nu en dan interessante werkstukken op het gebied van handschrift en handschriftonderwijs geproduceerd. Zo zijn ons bekend:

- Beckers, M. (2012). Klein kleuren, praktijkonderzoek (Master SEN) E-mail: [marjanbun@kpnplanet.nl](mailto:marjanbun@kpnplanet.nl). Zie: [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl) (onder Artikelen/Diversen)
- Snip, L. (2013). Handschriftontwikkeling in de bovenbouw: “Schrijfcursus ter verbetering van het persoonlijk handschrift”. (Bachelor-studie) E-mail: [loretsnip@gmail.com](mailto:loretsnip@gmail.com)

## **VI. Literatuur**

Beernink, R. (1993). Nederlandse taal - Handreiking bij de kerndoelen basisonderwijs, Enschede

Graham, S. (Winter 2009-2010). Want to Improve Children’s Writing? Don’t Neglect Their Handwriting. In American Educator (vertaald in: Over kinderhandschrift, schrijfopvoeding en schrijfonderwijs gesproken, bundel 22, D. Schermer, 2010; hierin ook “Checklist: hoe schrijfonderwijs verbeteren?”)

Engen, A. van (1996, p. 10). Schrijven als oefenvak op de basisschool (duidelijk leesbaar en vlot schrijven van goed verbonden hellend schrift)

Hamerling, B, Kooijman, E. (2011) Kennisbasis Handschrift

Hamstra-Bletz, L. (1993). Het kinderhandschrift, Ontwikkeling en beoordeling, Amsterdam

Jolink, A, Keune, K, Krom, R., Tilma, A van, Weerden, J. van (2012), Balans van de handschriftkwaliteit in het basis- en speciaal basisonderwijs 2, PPO-reeks nummer 50, Arnhem

Lindeman, M. (1996). Leerstofkaart voor de opleiding, in: Proeve van een leerplan schrijven/handschriftontwikkeling op de Pabo, Primair onderwijs, A. Baauw-van Vledder, e.a. (p. 26 t/m 31)

Pennings, A. & Wiel, J. van der (1980, p. 12/3). Praxisserie deel 17 over Schrijven (kunnen hanteren van een eenvoudig verzorgd verbonden schrift in een behoorlijk tempo)

Schermer, D. (2009). Temposchrijven (overzichtsart.) ([www.handschriftontwikkeling.nl/Artikelen/Diversen](http://www.handschriftontwikkeling.nl/Artikelen/Diversen))

Schermer, D. (2012). Checklist doelen handschriftonderwijs, Zevenaar

Stichting voor Schrijfpedagogische Hulp. Screeningslijst, Nieuw-Vennep ([www.schrijfpedagogischehulp.nl](http://www.schrijfpedagogischehulp.nl))

Stichting Histos (2012): Schrijfonderwijs aan basisschoolkinderen; zie [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl) (onder Artikelen, rubriek Schrijfmethoden)

## **Bijlage 1: Geraadpleegde handschriftdeskundigen**

Wij danken de volgende personen hartelijk voor hun kritische en constructieve inbreng:

Dr. Ewald Vervaeke, ontwikkelingspsycholoog

Harmen Hettinga, oud-Pabodocent schrijven/auteur van schrijfmethode

Amanda Hendriks, Pabodocente kunstzinnige vorming en schrijven

Leden Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift

## **Bijlage 2: Kwaliteitsscan handschriftonderwijs**

### **Kwaliteitsscan handschriftonderwijs**

Nee   Enigszins   Ja

#### **0. Algemeen**

Op onze school hebben leerlingen plezier in het schrijven met de hand; bijna alle leerlingen vinden het leuk.

#### **1. Leerstof en doorgaande leerlijn**

We werken in de groepen 2 t/m 8 met een programma en/of methode, die de kerndoelen dekt c.q. dekken; wij volgen dit programma en/of methode vrijwel integraal, of

we geven regelmatig een eigen invulling aan de handschriftlessen. We zorgen er wel voor dat we die lessen ontleen aan onze afgesproken

leerlijn met handschriftdoelen, die gebaseerd zijn op de kerndoelen en/of referentieniveaus.

Ons leerstofaanbod is zodanig, dat we leerlingen in staat stellen om de referentieniveaus (1F) te kunnen realiseren:

Bij het oefenen van schrijfpatronen, letters, woorden en zinnen die het programma of de methode vragen.

Bij het uitvoeren van taken op andere leergebieden, waarbij met de hand moet worden geschreven.

Bij het schrijven van een dictee, samenvatten van een tekst, maken van aantekeningen.

Bij het toepassen van handschrift bij bijvoorbeeld een verjaardagskaart, uitnodiging, bedankje, gedicht of eigen tekst voor portfolio, schoolkrant, website.

Uit de planning (rooster) op onze school blijkt, dat er een duidelijke opbouw in de handschriftlessen is. De moeilijkheidsgraad van de opdrachten bij het schrijven met de hand neemt toe, conform het programma en/of de methode. Per leerjaar wordt voldoende tijd ingepland om verantwoord handschriftonderwijs te kunnen garanderen. (zie bij 2. Tijd)

Graham c.s. constateerde, dat effectief schrijfonderwijs geen grote investering van Schooltijd vergt. Tijdens de kleuterjaren en in groep 3-5, zou er in korte sessies meermalen per week of zelfs dagelijks, met 50-100 minuten wekelijks, aan de verwerving ervan gewijd moeten zijn.

De “Balans van handschriftkwaliteit in het primair onderwijs 1” (2003, p. 31/32), en Balans 2 (2012, p. 42) vermeldt het volgende. In de jaargroepen 4, 5 en 6 geven bijna alle leraren minstens twee keer per maand schrijfonderwijs. Zoals ook werd geconstateerd in het peilingsonderzoek van 1999, neemt de lesfrequentie af in de hoogste groepen. In jaargroep 8 geeft nog slechts 63% van de leraren minstens twee keer in de maand schrijfles.

Wij benutten die vakgebieden, waarbij taken worden gegeven die gebruik maken van schrijven met de hand. Wij zien erop toe dat, wat bij het handschriftonderwijs is aangeleerd, hier wordt toegepast.

Wij hebben in de groepen 1 en 2 een zodanig voorbereidend programma, dat dit aansluit bij het beginnende handschriftonderwijs in groep 3.

## 2. Tijd

In de groepen 1 en 2 worden dagelijks motoriekoefeningen gedaan in de vorm van klapspelletjes, fijne motoriekoefeningen in verhaalvorm, etc. Er is veel aandacht voor het tweezijdig werken op papier (Friese brochure).

In groep 3 wordt dagelijks handschriftonderwijs aan de hand van de aanwezige methode gegeven.

In de groepen 4 en 5 wordt tenminste wekelijks een les aan handschriftonderwijs besteed.

In groep 6 wordt eens in de twee weken een les aan handschriftonderwijs besteed.

In groep 7 en 8 wordt eens in de twee à drie weken aandacht aan het schrijven met de hand besteed, inclusief temposchrijven.

We zorgen ervoor, dat de leerlingen – naast de les handschriftonderwijs – voldoende tijd krijgen om het geleerde toe te passen bij andere schrijfactiviteiten.

We ruimen tijd in om te bespreken wat met de hand geschreven is, na zowel de handschriftles als bij toepassing op andere leergebieden.

We besteden aandacht aan de motoriek.

We bieden de stof gevarieerd en kindgericht aan.

We hebben voldoende kennis van handschriftonderwijs.

We staan 100 procent achter het handschriftonderwijs op onze school.

### 3. Aanpak/didactiek

Bij handschriftopdrachten oriënteren en instrueren we leerlingen op het specifieke aspect waarop geoefend wordt of bij toepassing op gelet moet worden.

In de handschriftlessen besteden we, op basis van programma of methode, expliciet aandacht aan het proces van schrijven met de hand. Dat wil zeggen, afhankelijk van het leerjaar, aan zithouding, potlood-/pengreep, schrijfmateriaal, halenstructuur van de letters (traject), ruimteverdeling, leesbaarheid, verzorging, tempo.

We helpen de leerlingen tijdens activiteiten waarbij met de hand wordt geschreven. De hulp richt zich vooral op het aspect waarop speciaal moet worden gelet.

Al het met de hand geschrevene wordt zoveel mogelijk nabeschouwd. Ook tijdens de opdracht wordt geobserveerd hoe er geschreven wordt. Na afloop wordt er enige tijd uitgetrokken om feedback over het betreffende aandachtspunt te geven. We zorgen ervoor, dat de leerlingen hier actief bij worden betrokken.

Bij de feedback besteden we ook aandacht aan de wijze waarop de leerlingen met het specifieke aandachtspunt zijn omgegaan (het proces).

In de handschriftlessen in de bovenbouw zijn verschillende fasen van het schrijfproces herkenbaar. De leerlingen:

- \* plannen de handschrifttaak (wat heb ik nodig, waar beginnen)
- \* daarna aan de slag gaan met de eigenlijke taakuitvoering;
- \* en zelf of samen het resultaat beoordelen.

### Vorderingen volgen

We volgen de ontwikkeling van de handschriftvaardigheid van de leerlingen regelmatig en doen dat (in de groepen 3 t/m 8) met een groeps-overzicht. In het team hebben we daarover afspraken gemaakt.

Halverwege en aan het einde van het schooljaar analyseert elke leraar de vorderingen van de leerlingen aan de hand van het groeps-overzicht.

In een teamvergadering worden de resultaten geëvalueerd en, indien wenselijk of nodig, mogelijkheden ter verbetering gezocht. Misschien in overleg met de IB-er.

### Afstemming

We geven leerlingen met een zwakke handschriftvaardigheid extra instructie of ondersteuning.

We geven leerlingen met een goede handschriftvaardigheid aanvullende opdrachten om het geleerde op meer creatieve wijze toe te passen, vragen bijvoorbeeld naar eigen ideeën om de schrijflles uitnodigend te maken, laten andere schrijfwijzen en/of ander schrijfgereedschap ervaren.

**Kwaliteitszorg**

Op onze school evalueren we de kwaliteit van het handschrift-onderwijs.

Op basis van evaluatie werken we aan verbetering van het handschrift-onderwijs.

We onderhouden onze deskundigheid op het gebied van het handschrift-onderwijs door middel van scholing. Als we een nieuw programma of nieuwe handschriftmethode invoeren, besteden we expliciet aandacht aan de leerlijn handschrift-onderwijs.

De eigen handschriftspecialist, IB-er, of locatieleider ziet toe op het nakomen van de gemaakte afspraken, spreekt collega's erop aan. We durven elkaar om schrijfraad te vragen.

**Bijlage 3: Beter handschrift ... de leerkracht doet ertoe!**

De vraag is of beter handschrift-onderwijs en extra aandacht voor de uitvoering van de schrijflessen tot beter handschrift zullen leiden. Het antwoord daarop is bevestigend. Uit onderzoek is gebleken, dat zowel gerichte instructie als speciale begeleiding gunstige en blijvende resultaten te zien geven. Hierna volgen enkele uitkomsten van research, die van praktisch belang zijn voor leerkrachten. Ze zijn bedoeld voor hen ... die er graag toe willen doen.

**Leerkrachten gaan er meer toe doen!**

Het recente onderzoek naar de handschriftkwaliteit in het basis- en speciaal basisonderwijs (2013) is bemoedigend. Het toont aan, dat de ondervraagde leerkrachten er, op het gebied van handschrift-onderwijs, meer toe doen dan bij de eerdere peiling in 1999. De volgende uitkomsten zullen dit illustreren.

Ondanks het feit dat lang niet alle leerkrachten toetsen afnemen voor handschrift, wordt de handschriftkwaliteit wel door alle leerkrachten geëvalueerd. Dat wil zeggen dat ze het werk van leerlingen bekijken en feedback geven, en wel op deze aspecten: lettervormen, verbanden tussen letters, grootte van de letters, schrifthelling, spatiëring, regelmaat van het schrift, indeling.

De indeling van het schrift is een aspect dat steeds meer leerkrachten belangrijk gaan vinden naarmate de leerlingen ouder worden.

Vragen we leerlingen echter om op hun snelst te schrijven, dan blijkt dat ze in de laatste drie jaren hun schrijfsnelheid bijna verdubbelen. Op basis van deze bevindingen kunnen we dan ook vaststellen, dat de *extra aandacht* die er tijdens schrijflessen in de hogere jaargroepen wordt gegeven aan het aspect schrijftempo zijn vruchten afwerpt (zie ook bij 'Positieve waardering'). Daarnaast zal het feit dat leerlingen in de bovenbouw, buiten schrijflessen, steeds *meer andere schrijfwerkzaamheden* uitvoeren, naar verwachting ook van invloed zijn.

Vergeleken met de vorige peiling merken we op, dat steeds meer leerkrachten situaties lijken te creëren waarbij het handschrift aan bod komt. Het overschrijven van teksten is nog steeds onverminderd populair. Maar er zijn nu meer leerkrachten die aandacht besteden aan handschriftontwikkeling bij andersoortige opdrachten, zoals het maken van aantekeningen, dan tien jaar geleden. (1)

De Projectgroep ‘Kinderen met schrijfproblemen’ (Overvelde et al, 2010) heeft wetenschappelijke literatuur onderzocht op effectieve vormen van handschriftonderwijs. Hier worden de resultaten van drie studies vermeld, die er bij het schrijfonderwijs echt toe doen. (2)

### **Aanleren van letters** (oudste kleuters)

Vinter en Chartel (2010) onderzochten aanbiedingsvormen bij het aanleren van letters bij oudste kleuters. De groep die letters visueel kreeg aangeboden via een bewegend lettervoorbeeld, om daarna op papier te oefenen, ging het meest vooruit. Letters worden beter gereproduceerd door ze te schrijven in de geëigende schrijfbeweging, dan door naar ze te kijken. Overtrekken van letters of met de achterkant van het potlood schrijven, zonder een schrijfspoor achter te laten, leidt tot duidelijk minder resultaat. (3)

### **Opnieuw leren van letters** (bovenbouw)

Karlsdottir (1996) ging na of het gericht opnieuw aanleren van lettervormen bij leerlingen uit leerjaar 6 t.e.m. 8<sup>e</sup> verbetering te zien zou geven. Zij paste hierbij een cognitieve methode toe, bestaande uit verbale instructie en actieve interactie tussen leerkracht en leerling (in plaats van overtrekoefeningen). In relatief korte tijd verbeterde het aantal juist geschreven letters van 65-85%. In een volgende studie wordt aangeraden een scoringslijst te maken van wel en nog niet beheerste letters; op grond daarvan wordt voorgesteld in leerjaar 4 een korte instructie te geven. (4)

### **Positieve waardering**

Uit het onderzoek van Graham et al (2008) blijkt, dat leerkrachten veel positieve waardering (86%) hebben voor het schrijfwerk van leerlingen. Al wordt het verontrustend genoemd, dat maar 12% van de bevraagde leerkrachten zelf les heeft gehad in ‘schrijfvaardigheid’! De combinatie van visuele aanwijzingen, opslaan in geheugen en vervolgens reproduceren, bleek tot het beste resultaat te leiden; ook als de schrijfsnelheid wordt opgevoerd. Deze wijze van gerichte instructie dient herhaaldelijk in korte sessies te worden gegeven. (5)

### **Naast het goede voorbeeld is er méér**

- \* Bewust werken met handschrift en schrijfbewegingsrijen.
- \* Opdrachten variëren in plaats van het vanzelfsprekende “volgende bladzij”.
- \* Schrijfopdrachten aanpassen aan de belevingswereld van de leerlingen.
- \* Schrijfopdrachten door leerlingen zelf laten bedenken.
- \* Een weekthema of week-tip aanhouden, zoals schrijfhouding, papierligging, op de regel schrijven, alle o’s sluiten, i-punten zetten, etc.).
- \* Zelf kennismaken van het artikel “DAAROM moet schrijven blijven!” (weten waarom en verantwoording kunnen geven naar ouders) (6)
- \* Utdelen en met de leerlingen bespreken van het artikel “Handschrift is heel bijzonder”; dit is een leerlingenversie van “DAAROM ...”. (7)

### **Schrijfvaardigheid en vakkennis blijven ertoe doen!**

In februari 2013 overleed Alger van Hagen, gedreven deskundige op handschriftgebied. In een omvangrijke, nog ongepubliceerde notitie, spreekt hij als volgt over de schrijfvaardigheid en vakkennis van toekomstige leerkrachten:

“De vakkennis van de leerkracht en zijn motivatie om schrijfles te geven, heeft invloed op het leersucces van de kinderen in de groep (Graham 2006). Dit geldt ook voor toekomstige leerkrachten. De leerkracht zal zelf ‘schrijfvaardig’ moeten zijn. Hij zal namelijk later in de klas het goede voorbeeld moeten geven. Dit goede voorbeeld realiseert hij in zowel de schriften van de kinderen als op het (digi)bord.” (8)



De huidige minister van onderwijs, dr. Jet Bussemaker, sprak onder meer deze woorden tijdens het Kamerdebat over de onderwijsbegroting:

“De kwaliteit van het onderwijs begint bij de leraar”.

“Bij leraren is een mentaliteitsverandering en bevologenheid nodig”.

”Natuurlijk wil ik vakmanschap en wil ik, dat studenten aansluiten bij werk, maar het is ook wel heel fijn als je gewoon je belastingformulier kunt invullen en een brief kunt schrijven”. (9)

### **Bronvermelding**

1. Jolink, A., et al (2013). Balans van de handschriftkwaliteit in het basis- en speciaal basis-onderwijs, deel 2, Arnhem.
2. Overvelde, A, et al (2010). KNGF Evidence Statement Motorische schrijfproblemen bij kinderen, Nijmegen.
3. Vinter, A., Chartel, E. Effects of different types of learning handwriting movements in young children. *Learn Instr.* 2010; 20: 476-86.
4. Graham, S., et al. How do primary grade teachers teach handwriting? A national survey. *Read Writ.* 2008;21: 49-69.
5. Graham, S., & Perin, D. (2007). A meta-analysis of writing instruction for adolescent students. *Journal of Educational Psychology*, 99 (3) 445-476.
6. Schoemaker, A. (2012). DAAROM nog leren schrijven met de hand! Zie: [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl)
7. Schermer, D. (2012). Schrijven is heel handig, lesbrieven voor groep 6 t/m 8. Zie: [www.handschriftontwikkeling.nl](http://www.handschriftontwikkeling.nl)

### **Bijlage 4: Concretisering kerndoelen per leerjaar**

Leerjaar 3:

Schrijven bij eigen tekeningen; woorden en zinnen bij plaatjes zoeken; schrijven over ervaringen en vanuit fantasie; gedichtjes; briefjes.

Ontwikkeling handschrift.

(Vanaf dit leerjaar worden ook, per leerjaar, kerndoelen voor spelling vermeld)

Leerjaar 4:

Als 3 + dialoog; verhaal en brief schrijven; kort verslag; schrijven vanuit een rol; zinnen in goede volgorde zetten.

Ontwikkeling handschrift.

Leerjaar 5:

Als 3 en 4 + gebruik van eenvoudige bronnen (mondeling, schriftelijk); vormen van expressief schrijven (zoals: verschillende dichtvormen, reclameteksten, affiches, dagboek, stripverhaal; associatie-oefeningen, o.a. woordvelden); verslag van een gebeurtenis; beantwoorden van vragen en opdrachten; aandacht voor publiek bij brieven.

Ontwikkeling handschrift.

Leerjaar 6:

Vormen van expressief schrijven; dialogen voor drama, hoorspel of poppenkast; aandacht voor opbouw (logische ordening, alinea's), publiek en verzorging (waaronder spelling); bedenken van vragen bij een onderwerp; verslag van onderzoekje (werkstuk); telegram; aandacht voor lay-out en verdere visuele middelen.

Ontwikkeling handschrift.

Leerjaar 7:

Vormen van expressief schrijven; onderscheiden van doelen om te schrijven (informerend, overtuigend, verstrooien, instruerend); aantekeningen maken; gebruiksaanwijzingen; mening verwoorden in samenhangend betoog; beschrijven van bekende voorwerpen, situaties, ervaringen en gevoelens.

Ontwikkeling handschrift.

## **Bijlage 5: Deelaspecten van leerdoelen**

Leerdoelen bestaan uit de afzonderlijk te onderscheiden deelaspecten:

1. Keuze voorkeurshand
2. Zit-/schrijfhouding
3. Pengreep
4. Papierligging
5. Ondersteunende functie andere hand
6. Papiertransport
7. Perceptie-motoriek-koppeling
8. Halenstructuur afzonderlijke kleine letters en cijfers
9. Verbindingen diverse lettercombinaties
10. Inclinatie van de neerhalen
11. Lettergrootte
12. Letterverdeling in woordverband
13. Spatiëring
14. Stimulering ballistische bewegingen
15. Halenstructuur van de hoofdletters
16. Psychomotorische ontwikkeling van schrijven
17. Kleiner schrijven
18. Afbouw hulplijnen
19. Regelmaat
20. Zelfstandig indelen van tekst
21. Zelfstandig schrijven zonder methodevoorbeeld
22. Vormgevingsaspecten (bladspiegel/lay-out)
23. Schrijftempo verhogen
24. Aantekeningen maken
25. Schrijven op ongelinieerd papier

In de “Proeve” worden al deze deelaspecten nader toegelicht.